

Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗΣ: ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΑΥΤΟΣΧΟΛΙΟ ΣΤΟ ΠΟΙΗΜΑ “Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ”

Το αυτοσχόλιο του Καβάφη στο ποίημα “Η Ναυμαχία” προέρχεται από το *corpus* των σωζόμενων αυτόγραφων κειμένων, στα οποία ο ποιητής σχολιάζει, εις εαυτόν, δικά του ποιήματα.¹ Η αυτοτελής προδημοσίευση του συγκεκριμένου αυτοσχολίου στο περιοδικό *Λογείον* — χώρος που “κάλλιστα προσήκει” (“Λυσίου Γραμματικοῦ Τάφος”) — ακολουθεί τις αρχές και τους κανόνες που εφαρμόζονται κατά τη συνολική κριτική έκδοση του *corpus* των καβαφικών αυτοσχολίων. Σε ό,τι αφορά την προσέγγιση και αξιοποίηση των χειρογράφων γενικότερα, υιοθετείται η αρχή που διατυπώνει η Renata Lavagnini στην Εισαγωγή των *Ατελών Ποιημάτων*, αναφερόμενη σε θέσεις του Συκουτρή για την έκδοση σύγχρονων ποιητών: ο επιμελητής πρέπει να διαμορφώσει “με την ευλυγισία που απαιτούν οι μεμονωμένες και ιδιότυπες περιπτώσεις, την πιο κατάλληλη εκδοτική μέθοδο· αυτήν δηλαδή που θα είναι πιστή στο κείμενο και συγχρόνως θα επιτρέπει την πληρέστερη κατανόησή του”.² Στην περίπτωση των αυτοσχολίων του Καβάφη, τα οποία δεν συνιστούν ποιητικό υλικό, αλλά συνδέονται στενότερα με την ποιητική διαδικασία, προτιμήθηκε, προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες τόσο του λιγότερο ειδικού αναγνώστη όσο και του ειδικού μελετητή, η μέθοδος της έκδοσης του ανασυντεθειμένου “τελικού” κειμένου: ενώ η ανάπτυξη των συντομογραφιών του ποιητή γίνεται στο σώμα του κειμένου (και δηλώνεται με ορθογώνιες αγκύλες), όσα στοιχεία σχετίζονται με τα διαδοχικά στάδια της γραφής καταγράφονται στο κριτικό υπόμνημα. Ο αναλυτικός υπομνηματισμός περιλαμβάνει την περιγραφή του χειρογράφου,

1. Πρώτη ανακοίνωση του υλικού: Haas (1983). Το χειρόγραφο του αυτοσχολίου στο ποίημα “Η Ναυμαχία” απόκειται στο Αρχείο Καβάφη που στεγάζεται στο Κοινωνικό Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης.
2. Καβάφης (1994) 28.

την πλήρη ταύτιση των αναφορών, και σχολιασμό, στο πλαίσιο του οποίου γίνεται η χρονολόγηση του αυτοσχολίου και η ανάδειξη της σχέσης που το συνδέει με την επεξεργασία του ποιήματος, καθώς και ο εντοπισμός του εκάστοτε προβληματισμού του ποιητή.³

Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ

Άφανισθήκαμεν ἐκεῖ στήν Σαλαμίνα.
 Ὅά, ὀά, ὀά, ὀά, ὀά, ὀά, νὰ λέμε.
 Δικά μας εἶναι τὰ Ἐκβάτανα, τὰ Σοῦσα,
 καὶ ἡ Περσέπολις — οἱ πιὸ ὠραῖοι τόποι.
 Τί ἐγυρεύαμεν ἐκεῖ στήν Σαλαμίνα
 στόλους νὰ κουβανοῦμε καὶ νὰ ναυμαχοῦμε.
 Τώρα θὰ πᾶμε πίσω στὰ Ἐκβάτανά μας,
 θὰ πᾶμε στήν Περσέπολί μας, καὶ στὰ Σοῦσα.
 Θὰ πᾶμε, πλὴν σὰν πρῶτα δὲν θὰ τὰ χαροῦμε.
 Ὅτοτοτοῖ, ὀτοτοτοῖ· ἡ ναυμαχία
 αὐτὴ γιατί νὰ γένηται καὶ ν' ἀπαιτεῖται.
 Ὅτοτοτοῖ, ὀτοτοτοῖ· γιατί νὰ πρέπει
 νὰ σηκωνόμεθα, νὰ παραιτοῦμεν ὅλα,
 κ' ἐκεῖ νὰ πηαίνουμε νὰ ναυμαχοῦμε ἀθλίως.
 Ἔτσι γιατί νὰ εἶναι: μόλις κανεὶς ἔχει
 τὰ περιώνυμα Ἐκβάτανα, τὰ Σοῦσα
 καὶ τὴν Περσέπολιν, εὐθὺς ἀθροίζει στόλο
 καὶ πηαίνει πρὸς τοὺς Ἕλληνας νὰ ναυμαχήσει.
 Ἄ ναι βεβαίως· ἄλλο λόγο νὰ μὴ λέμε:
 ὀτοτοτοῖ, ὀτοτοτοῖ, ὀτοτοτοῖ.
 Ἄ ναι τῷ ὄντι· τί μᾶς μένει πιά νὰ ποῦμε:
 ὀά, ὀά, ὀά, ὀά, ὀά, ὀά.

3. Η συνολική έκδοση των αυτοσχολίων συζητήθηκε στο πλαίσιο ανακοίνωσης στο Διεθνές Συμπόσιο “Εκδοτικά και Μεταφραστικά Ζητήματα στον Καβάφη” εις μνήμην Γ.Π. Σαββίδη: Haas (2010). Οι διπλές ορθογώνιες αγκύλες ([]) δηλώνουν διαγραμμένο κείμενο και οι γωνιώδεις αγκύλες (< >) δηλώνουν προσθήκη. Με διπλή στιγμή (:) δηλώνεται αντικατάσταση παλαιότερης γραφής (λέξης ή φράσης).

TO ΑΥΤΟΣΧΟΛΙΟ

Ἡ Ναυμαχία:

Aes[chylus] r[e]p[resents] the sc[ene] of Xer[xes's] lam-
 entation as t[a]k[ing] pl[a]c[e] surely in t[he] ter[ri]t[ory]
 of Per[sia], s[eeing] that his stage ind[ic]ation is “near
 5 Dar[ius's] tomb”. Now I th[ink] that though no his[tor-
 ian] st[a]t[es] exactly wh[ere] Dar[ius] d[ied], it surely
 cannot be supposed that he d[ied] in Asia Min[or], & in
 such a western pa[rt] of Asia Min[or] as Sar[dis]. It can
 therefore be concl[uded] that t[he] sc[ene] of Aes[chy-
 10 lus's] pl[ay] is in Susa or Ecb[atana]. (Mod[ern] research
 tend to pr[o]v[e] that Dar[ius] was buried near Per[sepo-
 lis], v. Dr. Smi[th]'s Bi[og]r[aphical] Dict[ionary]). But
 Her[odotus] r[e]p[resents] Xer[xes] as reaching Sar[dis],
 aft[er] t[he] bat[tle] of Sal[amis], & st[aying] there till
 15 some | m[onths] aft[er] t[he] bat[tle] of Pla[taea] — a long
 ti[me]. Now propriety req[uires] that t[he] lamentation
 be ma[de] to t[a]k[e] pl[a]c[e] if at all shortly or within a
 few w[ee]ks aft[er] t[he] bat[tle] of Sal[amis]. I therefore
 cor[rected] t[he] v[er]se]

20 «Ἡλθαμε τῶρα πίσω στὰ Ἐκβ[άτανά] μας»

to

«Τ[ῶρα] θὰ πᾶμε π[ίσω] στὰ Ἐκβ[άτανά] μας,»

which was ind[eed] t[he] 1st v[er]sion]. By t[he] help of
 this cor[rection] I m[a]k[e] t[he] lamentation t[a]k[e]
 25 pl[a]c[e] somet[ime] aft[er] t[he] bat[tle] of Sal[amis], on
 Xer[xes's] way back to h[is] cap[ital]s. It may be in Sar-
 [dis], it m[ay] be on h[is] way back to Sar[dis]. Betw[een]
 Aes[chylus] & Her[odotus], I chose t[he] lat[ter]. T[he]
 po[em] is thus his[torically] accurate; t[he] only diff[ic]-
 30 culty is if Xer[xes] nev[er] ret[urned] to t[he] int[er]ior of
 h[is] dom[ain] | but st[ayed] & d[ied] at Sar[dis]: but this
 is not so, & ev[en] were it so he may very well be sup-

posed to h[a]v[e] had t[he] int[ention] of r[e]t[urning].

I had some mi[s]g[i]v[ings] ab[out] Persepolis, but I
 35 f[i]n[a]l[ly] dec[ided] to k[ee]p this na[me] in my po[em].
 Her[odotus] & Aes[chylus] do not ment[ion] it. But it is
 ment[ioned] by Cte[sias] & Plu[tarch], & it is ment[io-
 ned] as an anc[ient] town. Dr. Smi[th] in h[is] Bi[o]gr[a-
 40 tical] Dict[ionary] says that it was in ex[istence] in t[he]
 ti[me] of Dar[ius] & Xer[xes], both of w[hom] b[uilt] lar-
 ge & sumptuous edifices there. Pasagardae app[ears] to
 be a much mo[re] anc[ient] town & was flourishing in
 t[he] ti[me] of Cyr[us]. But Pasagardae also is not men-
 t[ioned] by Aes[chylus] or Her[odotus], & t[he] accen-
 45 tuation does not hit in very well with my metre. Πασα-
 γάρδαι. I foun[d] in Dr. Smi[th] that a[n]ot[her] v[ersion]
 exists of this | na[me], which I forget now. But at all
 ev[ents] this ot[her] v[ersion] is g[i]v[en] by Dr. Smi[th]
 in L[a]t[in] characters & I cannot m[a]k[e] out wh[ere]
 t[he] acc[ent] is pl[a]c[ed].

12 But [[Aes[chylus] is a po[et]. T[he] his[torian]] 15 some : a few 16-17 propri-
 ety req[uires] that t[he] lamentation be made to take place : if t[he] lamentation must
 be made to take place 17 <if at all> 28 chose : preferred to turn to 32-33 <&
 ev[en] were it so he may very well be supposed to h[a]v[e] had t[he] int[ention] of
 r[e]t[urning]>

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Το χειρόγραφο

Αρχείο Καβάφη, φάκελος (F) 26, φωτογραφίες (φ) 11-13 και 16. Δύο κομμάτια, 18 X
 14,5 και 17 X 14 εκ., από φύλλο αναφοράς με υδατόσημο “Gouvernement Égyptien”,
 γραμμένα από τις δύο όψεις με μελάνι (πρώτο [φ 11-12]: R^o = 1-15, V^o = 15-31· δεύτερο
 [φ 13 και 16]: R^o = 31-47, V^o = 47-50). Μόνο οι δύο όψεις των φ 12 και 16 είναι αριθμη-
 μένες (ως σελίδες “2” και “4”).

Αναφορές

2-5 Aes[chylus] r[e]p[resents] the sc[ene] of Xer[xes's] lamentation as t[a]k[ing] pl[a]c[e] surely in t[he] ter[ri]t[ory] of Per[sia], s[eeing] that his stage ind[ication] is “near Dar[ius's] tomb”.

Αισχύλου, *Πέρσαι*, “Ἐπόθεσις”:

καὶ ἔστιν ἡ μὲν σκηνὴ τοῦ δράματος παρὰ τῷ τάφῳ Δαρείου

10-12 (Mod[ern] research tend to pr[o]v[e] that Dar[ius] was buried near Per[sepolis], v. Dr. Smi[th]'s Bi[og]r[aphical] Dict[ionary]).

A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology. By Various Writers. Illustrated by Numerous Engravings on Wood, vol. I. Επιμ. William Smith. London, John Murray, 1880.⁴ Λήμμα “DAREIUS” (942):

The inscriptions at Persepolis in which his name appears are fully described by Grotenfend (*Beilage*) and Höckh (*Vet. Med. et Pers. Monum.*) Höckh shews that the sepulchre which Dareius caused to be constructed for himself is one of those in the hill called *Rachmed*. (Herod. iii. 70-160, iv.-vi., vii. 1-4; Ctes. *Pers.* 14 -19, ed. Lion; Diod. ii.5, x. 17, xi. 2, 57, 74; Justin, i. 10, ii. 3, 5, 9, 10, vii. 3. [...]).

12-16 But Her[odotus] r[e]p[resents] Xer[xes] as reaching Sar[dis], aft[er] t[he] bat[tle] of Sal[amis], & st[aying] there till some m[onths] aft[er] t[he] bat[tle] of Pla[taea] — a long ti[me].

Ηροδότου *Ἱστορίαι*:⁵

VIII, 117:

Οἱ δὲ λοιποὶ ἅμα Ἐρέξῃ ἀπικνεύονται ἐς Σάρδις.

4. Ο τόμος βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη Καβάφη (12.3): *Η Βιβλιοθήκη Κ.Π. Καβάφη* (2003).

5. Γαλλική μετάφραση του Ηροδότου από τον Pierre-Henri Larcher (*Hérodote, Histoire*, επιμ. Émile Personneaux, Paris, Bibliothèque-Charpentier, Eugène Fasquelle, éditeur, χ.χ.) υπάρχει στη Βιβλιοθήκη Καβάφη (8.150): *Η Βιβλιοθήκη Κ.Π. Καβάφη* (2003). Σε πρώιμο (1884-1886;) πεζό του κείμενο (“Persian Manners”, Καβάφης [2003] 200-201), ο Καβάφης παραθέτει χωρίο του Ηροδότου (VIII, 86): πρόκειται για δική του απόδοση στα αγγλικά του ιδίου χωρίου από την παραπάνω γαλλική μετάφραση. Στο ίδιο πεζό κείμενο προτιμά την ορθογραφία Darius (αντί για Dareius)· αυτή η ορθογραφία υιοθετήθηκε στη μεταγραφή του παρόντος σχολίου.

VIII, 126:

[...] ἄτε Μαρδονίου τε χειμερίζοντος περι Θεσσαλίην τε καὶ Μακεδονίην

VIII, 133:

[...] Μαρδόνιος δὲ περι τὴν Θεσσαλίην ἐχειμάζεε

IX, 3:

[...] ἅμα δὲ πρῶσοισι διὰ νήσων ἐδόκεε βασιλεῖ δηλώσειν ἐόντι ἐν Σάρδισι ὅτι ἔχοι τὰς Ἀθήνας

IX, 101:

Γεγονέαι δὲ νίκην τῶν μετὰ Πανσανίω Ἑλλήνων ὀρθῶς σφι ἢ φήμη συνέβαινε ἐλθοῦσα· τὸ μὲν γὰρ ἐν Πλαταιῆσι <τρῶμα> πρῶι ἔτι τῆς ἡμέρης ἐγίνετο

IX, 107-108:

τῶν δὲ ἀποφυγόντων βαρβάρων ἐς τὰ ἄκρα [τε] τῆς Μυκάλης κατειληθέντων, ἐόντων οὐ πολλῶν, ἐγίνετο κομιδὴ ἐς Σάρδις. [...] Τῶν δὲ κατ' ὄδον πορευομένων βαρβάρων οὐδὲν ἐπὶ πλεόν τούτων ἐγένετο, ἀλλ' ἀπικνέονται ἐς Σάρδις· ἐν δὲ τῆσι Σάρδισι ἐτύγγανε ἐὼν βασιλεὺς ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου ἐπέιτε ἐξ Ἀθηνέων προσπταίσας τῇ ναυμαχίῃ φηγῶν ἀπίκετο.

29-32 t[he] only diff[iculty] is if Xer[xes] nev[er] ret[urned] to t[he] int[erior] of h[is] dom[ain] but st[ayed] & d[ied] at Sar[dis]: but this is not so

Για την επιστροφή του Ξέρξη στο “εσωτερικό της επικράτειάς του” ο Καβάφης θα είχε διαβάσει στον Ηρόδοτο IX, 108 (επιστροφή στα Σούσα) ἀπήλανε ἐς Σοῦσα, και πιθανώς στον Διόδωρο XI, 36, 7 (επιστροφή στα Εκβάτανα): Ξέρξης δὲ πνθόμενος τὴν τε περι τὰς Πλαταιὰς ἦιταν καὶ τὴν ἐν τῇ Μυκάλῃ τροπὴν τῶν ἰδίων, μέρος μὲν τῆς δυνάμεως ἀπέλιπεν ἐν Σάρδεσιν, ὅπως διαπολεμῆ πρὸς τοὺς Ἑλληνας, αὐτὸς δὲ τεθορυβημένος μετὰ τῆς λοιπῆς στρατιᾶς προῆγεν, ἐπ' Ἐκβατάνων ποιούμενος τὴν πορείαν.⁶

34-41 I had some mi[s]g[i]v[ings] ab[out] Persepolis, but I f[i]n[a]l[ly] de- c[ided] to k[ee]p this na[me] in my po[em]. Her[odotus] & Aes[chylus] do not ment[ion] it. But it is ment[ioned] by Cte[sias] & Plu[tarch], & it is men- t[ioned] as an anc[ient] town. Dr. Smi[th] in h[is] Bi[o]gr[aphical] Dict[ion-]

6. Για τον Διόδωρο βλ. παρακάτω σημ. 9.

ary] says that it was in ex[istence] in t[he] ti[me] of Dar[ius] & Xer[xes], both of w[hom] b[uilt] large & sumptuous edifices there.

Στο λήμμα “DAREIUS” του *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* (vol. I) του Smith (βλ. παραπάνω σχετικά με τις αράδες 10-12), γίνεται σύντομη μόνο αναφορά στην Περσέπολη, με αφορμή τις επιγραφές με το όνομα του Δαρείου που βρέθηκαν εκεί· στο δε λήμμα “XERXES” του ίδιου λεξικού δεν γίνεται καμία σχετική αναφορά. Ο Καβάφης πιθανώς εννοεί το *A Dictionary of Greek and Roman Geography. By Various Writers. Illustrated by Numerous Engravings on Wood*, επίσης σε επιμέλεια του Smith (London, Walton and Maberly [and] John Murray, vol. II, 1854), λήμμα “PERSÉPOLIS” (578)· βλ. και παρακάτω σχετικά με τις αράδες 46-50.⁷ Από το ίδιο λήμμα ίσως προκλήθηκαν οι “δισταγμοί” του Καβάφη σχετικά με το τοπωνύμιο “Περσέπολις” (34):

PERSÉPOLIS (*Περσέπολις*, Diod. xvii. 70; Ptol. vi. 4. § 4; Curt. v. 4. 6; *Περσαίπολις*, Strab. xv. 729; *Eth. Περσεπολίτης*), the capital of Persis at the time of the invasion of Alexander, and the seat of the chief palaces of the kings of Persia. [...] According to Diodorus the city was originally surrounded by a triple wall of great strength and beauty (xvii. 71). Strabo states that it was, after Susa, the richest city of the Persians, and that it contained a palace of great beauty (xv. p. 729), and adds that Alexander burnt this building to avenge the Greeks for the similar injuries which had been inflicted on them by the Persians (xv. p. 730). Arrian simply states that Alexander burnt the royal palace, contrary to the entreaty of Parmenion, who wished him to spare this magnificent building, but does not mention the name of Persepolis. (*Anab.* iii. 18). Curtius, who probably drew his account from the many extant notices of Alexander’s expedition by different officers who had accompanied him, has fully described the disgraceful burning of the city and palace at Persepolis by the Greek monarch and his drunken companions. He adds that, as it was chiefly built of cedar, the fire spread rapidly far and wide.

Great light has been thrown upon the monuments which still remain at Persepolis by the researches of Niebuhr and Ker Porter, and still more so by the interpretation of the cuneiform inscriptions by Colonel Rawlinson and Prof. Lassen. From the result of their inquiries, it seems doubtful whether any portion of the present ruins ascend to so high a period as that of the founder of the Persian monarchy, Cyrus. The principal buildings are doubtless due to Dareius the son of Hystaspes, and to Xerxes. The palace and city of Cyrus was at Pasargada, while that of the later monarchs was at Persepolis. [...] It has been a matter of some doubt how far Persepolis itself ever was the ancient site of the capital; and

7. Ο Καβάφης συμβουλεύεται το *A Dictionary of Greek and Roman Geography* από το Νοέμβριο του 1898 τουλάχιστον: βλ. το μεταφραστικό σχόλιο στο ποίημα “Άπουσία”, όπου το αναφέρει ως “Dict[ionary] of Clas[sical] Geogr[aphy]” (Καβάφης [1963β] 245).

many writers have supposed that it was only the high place of the Persian monarchy where the great palaces and temples were grouped together. On the whole, it seems most probable that the rock on which the ruins are now seen was the place where the palaces and temples were placed, and that the city was extended at its feet along the circumjacent plain. Subsequent to the time of Alexander, Persepolis is not mentioned in history except in the second book of the Maccabees, where it is stated that Antiochus Epiphanes made a fruitless attempt to plunder the temples. (2 *Maccab.* ix. 1.) [...]

Αναφορά στην Περσέπολη υπάρχει επίσης στο λήμμα “PERSIS” του ιδίου τόμου (σ. 578):

The principal cities of Persis were, PASARGADA, its earliest capital, and the site of the tomb of its first monarch, Cyrus; PERSEPOLIS, the far-famed seat of the palaces and temples of Darius the son of Hystaspes, and his successors; GABAE, one of the residences of the Persian kings; TAOCE, and ASPADANA.

Η αναφορά στον Κτησία και στον Πλούταρχο προκαλεί αμηχανία, διότι κανένας από τους δύο συγγραφείς δεν κατονομάζει την Περσέπολη: ο Κτησίας στα *Περσικά* ονομάζει την αντίστοιχη πόλη “Πέρσαι”⁸ ο δε Πλούταρχος, στον *Βίο Αλέξανδρου*, αφηγούμενος την καταστροφή και τη λεηλασία της πόλης από τον Αλέξανδρο, γράφει *νομίσματος δὲ εὐρεῖν πλῆθος, ὅσον ἐν Σούσοις* (XXXVII, 2), χωρίς, ωστόσο, να την κατονομάσει. Σημειώνεται ότι ο Διόδωρος, τον οποίο ο Καβάφης πιθανώς διαβάζει το 1904,⁹ αναφέρει ρητά την Περσέπολη (Διόδωρος, I, 46, 4: *ὅτε δὴ φασὶ τοὺς Πέρσας μετενεγκόντας τὴν ἐδοριάν ταύτην εἰς τὴν Ἀσίαν καὶ τεχνίτας ἐξ Αἰγύπτου παραλαβόντας κατασκευάσαι τὰ περιβόητα βασιλεία τὰ τε ἐν Περσεπόλει καὶ τὰ ἐν Σούσοις καὶ τὰ ἐν Μηδίᾳ*), όπως και ο Αθήναιος, τον οποίο ο Καβάφης διαβάζει από το 1906 τουλάχιστον¹⁰ (Αθήναιος *Δειπνοσοφισταί* XII 513F: *οἱ βασιλεῖς ἐχείμαζον μὲν ἐν Σούσοις, ἐθέριζον δὲ ἐν Ἐκβατάνοις. [...] ἐν Περσεπόλει δὲ διατρίβουσι <τὸ> φθινόπωρον*).

41-43 Pasargadae app[ears] to be a much mo[re] anc[ient] town & was flourishing in t[he] ti[me] of Cyr[us].

Πιθανότατα Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Geography* (vol. II), “PASÁRGADAE” (σ. 555):

-
8. Βλ. Harmon (1932) 8: “Ctesias mentions both the tomb [of Darius] and the city, which he still calls *Πέρσαι*”.
 9. Ο Διόδωρος αποτελεί πηγή για το ποίημα “Ὅροφέρνης”, που γράφτηκε τον Φεβρουάριο του 1904 (Pontani [1991] 58-59), ίσως και για το (αποκηρυγμένο) “Τὰ Δάκρυα τῶν ἀδελφῶν τοῦ Φαέθοντος”, γραμμένο το 1892 (Σαββίδης [1985] 370).
 10. Το ανέκδοτο ποίημα “Ποσειδωνιάται”, όπου χρησιμοποιείται ως επιγραφή εκτενές απόσπασμα από τον Αθήναιο, γράφτηκε το 1906.

PASÁRGADAE (*Πασαργάδαι*, Strab. xv.730), a great city of the early Persians, situated, according to the best authorities, on the small river Cyrus (now *Kúr*), in a plain on all sides surrounded by mountains. It contained, according to Strabo, a palace, the treasures, and other memorials of the Persian people, and though not so magnificent as Persepolis, was highly esteemed by that people for its antiquity (xv.728). In another place the same geographer states that the most ancient palace was at Pasargadae; and in its immediate neighbourhood the tomb of Cyrus, who had a regard for the spot, as that on which he finally overthrew Astyages the Mede (xv.730). [...]

46-50 I f[ound] in Dr. Smi[th] that a[n]ot[her] v[ersion] exists of this na[me], which I forget now. But at all ev[ents] this ot[her] v[ersion] is g[i]v[en] by Dr. Smi[th] in L[a]t[in] characters & I cannot m[a]k[e] out wh[ere] t[he] acc[ent] is pl[a]c[ed].

Smith, *A Dictionary of Greek and Roman Geography* (vol. II), “PASÁRGADAE” (σ. 555):

The name of the place is found in different authors differently written. Thus Pliny writes “Passagarda” (vi. 26 s. 29), Ptolemy “Pasargada” (vi. 4. § 7). Sir W. Ouseley (*l.c.*) thinks that the original name was Parsagarda, the habitation of the Persians [...].

Σχολιασμός

Το ανέκδοτο ποίημα “*Ἡ Ναυμαχία*” γράφτηκε τον Οκτώβριο του 1899 και σώζεται σε χειρόγραφο, το οποίο “προφανώς προοριζόταν για μεταφραστική χρήση του Τζων Καβάφης”.¹¹

Το αυτοσχόλιο δεν φέρει χρονολογική ένδειξη. Με κριτήριο την εμφάνιση του χειρογράφου και τον γραφικό χαρακτήρα κατατάσσεται στην ενότητα των σχολίων που γράφτηκαν κατά την περίοδο 1903-1904, στο γενικότερο πλαίσιο του “Φιλοσοφικού Ελέγχου” (“*Philosophical Scrutiny*”).¹²

Ο προβληματισμός του ποιητή επικεντρώνεται σε δύο ζητήματα που άπτονται της ιστορικής ακρίβειας του ποιήματος: στον ορισμό, αφενός,

11. Σαββίδης: Καβάφης (1968) 233.

12. “[*Philosophical Scrutiny*]”: Καβάφης (2003) 256-260· βλ. επίσης Σαββίδης (1966) 144-145 και Haas (1983) 86-79 και 91-94.

του χωροχρόνου που προσιδιάζει στον “θρήνο του Ξέρξη” (2-33)¹³ και στην ιστορικότητα, αφετέρου, του τοπωνυμίου Περσέπολις (34-50).¹⁴ Στο πλαίσιο της αναζήτησης ο Αισχύλος και ο Ηρόδοτος απαντούν ως κύριες πηγές του για τη ναυμαχία της Σαλαμίνας και ιδιαίτερος για την υποχώρηση του Ξέρξη, και εμφανίζονται ο καθένας με την δική του ιδιότητα.

Από το σχόλιο προκύπτει ότι ο αρχικός στίχος “*Τώρα θά πάμε πίσω στὰ Ἐκβάτανά μας*” (στ. 7 του σωζόμενου ποιήματος) τροποποιήθηκε σε “*Ἦλθαμε τώρα πίσω στὰ Ἐκβάτανά μας*”, αλλά “διορθώθηκε” στη συνέχεια, με αποτέλεσμα να λάβει εκ νέου την “πρώτη μορφή” του (18-23). Η διατύπωση “I therefore cor[rected] t[he] v[erse] ...” υποδηλώνει πως η διόρθωση ήταν σχετικά πρόσφατη, κάτι που σημαίνει ότι ο Καβάφης επεξεργαζόταν το ποίημα τέσσερα έως πέντε χρόνια μετά την πρώτη σύνθεσή του.

Φαίνεται πως η αρχική αντίληψη του ποιητή, ότι δηλαδή ο θρήνος του Ξέρξη προηγείται της επιστροφής του στο εσωτερικό της Περσίας, στηριζόταν στην αφήγηση του Ηροδότου,¹⁵ από την οποία συνάγεται ότι η διαμονή του στις Σάρδεις διήρκεσε “έως μερικούς μήνες μετά τη μάχη των Πλαταιών”, όπως σημειώνεται στο σχόλιο (14-15). Στη διαπίστωση αυτή οδηγεί και η (άλλως αινιγματική) ανάγκη του Καβάφη να αποκλείσει την υποθετική περίπτωση ο Δαρείος “να πέθανε στη Μικρά Ασία, και μάλιστα σε ένα τμήμα της τόσο δυτικό όσο οι Σάρδεις” (6-8), στο πλαίσιο μιας (εικονικής μάλλον) προσπάθειας να συμφιλιώσει τη σκηνική οδηγία: *παρὰ τῷ τάφῳ Δαρείου*, η οποία υπάρχει στην “Υπόθεσιν” των *Περσῶν*, με την ιστορία (πβ. “κανένας ιστορικός δεν αναφέρει πού

13. Από το 1992 ο Δ.Ν. Μαρωνίτης, σχολιάζοντας το ποίημα, μίλησε για το ειδικό ζήτημα του χωροχρόνου. Τόνισε την “ιδιοφυή [...] επίνοια του Καβάφη ως προς τη ρύθμιση του ποιητικού χώρου και χρόνου”, μια “ενδιάμεση λύση, η οποία έχει και το προσόν να υπηρετεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τη γενικότερη οικονομία του ποιήματος”, καθώς “[ο] δικός του Χορός κινείται και μιλά [...] μεταξύ Ελλάδος και Περσίας, στο μεταίχμιο του πριν και του μετά”: “Δύο αισχυλικά ποιήματα του Κ.Π. Καβάφη”, τώρα Μαρωνίτης (2007) 152.

14. Από το 1969-1970 ο Filippo Maria Pontani επισήμανε το ζήτημα των τοπωνυμίων στο ποίημα, και το γεγονός συγκεκριμένα ότι “[ο] Αισχύλος δεν κατονομάζει ποτέ την Περσέπολη”: “Motivi classici e bizantini negli inediti di Kavafis”, τώρα Pontani (1991) 173. Βλ. και Μαρωνίτης (2007) 153-154.

15. Για την πρώιμη ανάγνωση του Ηροδότου (του όγδοου βιβλίου συγκεκριμένα) από τον Καβάφη βλ. παραπάνω σημ. 5. Επιβεβαίωση αποτελούν οι επιστολές του Τζων Καβάφη προς Κωνσταντίνο της 20ής Νοεμβρίου 1882 και της 29ης Νοεμβρίου 1883 (Καβάφης [1882/1883]). Στη δεύτερη επιστολή εντοπίζεται η εξής μαρτυρία: “Alexander tells me that you are reading Herodotus together [...]”. Τα βιβλία VII και VIII των *Ιστοριών* αποτελούν πηγή του “Ο Δημάρατος”, που η πρώτη του σύνθεση ανάγεται στον Αύγουστο του 1904: Pontani (1991) 64.

ακριβώς πέθανε ο Δαρείος” 5-6), και με την αφήγηση του Ηροδότου συγκεκριμένα. Η τροποποίηση του στ. 7 σε “*Ἦλθαμε τώρα πίσω στα Ἐκβάτανα μας*”, η οποία αντιστοιχεί σε ευθυγράμμιση με το αισχυλικό πρότυπο, προφανώς δεν ικανοποιούσε τον ποιητή, εξού και η “διόρθωση”, καθώς και το σχόλιο στο οποίο περιγράφεται και αιτιολογείται η όλη διαδικασία.¹⁶

Σε πρώτο στάδιο, έχοντας ως αφετηρία τη συγκεκριμένη σκηηνική οδηγία των *Περσών* — αλλά περιέργως μη λαμβάνοντας υπόψη τη σαφή γεωγραφική ένδειξη του στ. 761 *τόδ’ ἄστν Σούσων* — ο Καβάφης προσδιορίζει τον τόπο θανάτου του Δαρείου μέσα στην περσική επικράτεια, προκειμένου να καταλήξει στο χώρο που διαδραματίζεται η τραγωδία του Αισχύλου και πιο συγκεκριμένα η “σκηνή του θρήνου του Ξέρξη” (= κομμός, *Πέρσαι* στ. 931-1077), “στα Σούσα ή στα Εκβάτανα”. Δεν παραλείπει όμως να αναφέρει τα πορίσματα της “νεότερης έρευνας” (λεξικό Smith) περί ταφής του Δαρείου στην Περσέπολη.

Έπεται η αντιπαραβολή του Αισχύλου με τον Ηρόδοτο, η αρχική διατύπωση της οποίας τόνιζε τις διακριτές ιδιότητες του ποιητή και του ιστορικού: “But [*Aeschylus*] is a poet. [*He*] his[torian] Herodotus...”. Η αντιπαραβολή ολοκληρώνεται με τη ρητή δήλωση του Καβάφη ότι επιλέγει τον Ηρόδοτο, με κριτήριο τη διασφάλιση της ιστορικής ακρίβειας (27-29).¹⁷ Πρόκειται για μια ιδιαίτερα αποκαλυπτική μαρτυρία για τη στάση του Καβάφη, τη συγκεκριμένη στιγμή, όσον αφορά τη σχέση μεταξύ ποίησης και ιστορίας.¹⁸ Σε ό,τι αφορά τις διστάμενες εκδοχές Αισχύλου και Ηροδότου για την υποχώρηση του Ξέρξη, ο Καβάφης πιθανότατα είχε διαβάσει τα σχετικά κεφάλαια του Grote (*History of Greece*), όπου υπάρχουν και οι παρακάτω εκτιμήσεις:

The Athenian auditors of the *Persae* would not criticise nicely the historical credibility of that which Aeschylus told them about the sufferings of their retreat-

16. Ο Καβάφης δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη τους στ. 465-68 των *Περσών*, όπου περιγράφεται από τον αγγελιαφόρο ο θρήνος του Ξέρξη την ώρα της ήττας στη Σαλαμίνα (*Ξέρξης δ’ ἀνώμωξεν κακῶν ὀρῶν βάθος· / ἔδραν γὰρ εἶχε παντὸς εὐαγῆ στρατοῦ, / ὕψηλόν ἄχθον ἄγχι πελαγίας ἁλός· / ῥήξας δὲ πέπλους ἀνακωκῶσας λιγύ·* πβ. επίσης τα λόγια του Ξέρξη στον στ. 1030 (*πέπλον δ’ ἐπέρορξ’ ἐπὶ συμφορᾷ κακοῦ*)).

17. Από το 1984 ο Γ.Π. Σαββίδης μίλησε για τον “δημιουργικό ανταγωνισμό” του Καβάφη με τον Αισχύλο: “Cavafy Versus Aeschylus”, τώρα Σαββίδης (1985) 359-79.

18. Ο προβληματισμός του σχετικά με την ιστορική ακρίβεια της αισχυλικής τραγωδίας εντάσσεται στο πλαίσιο μιας μακροχρόνιας επιστημονικής (φιλολογικής και ιστοριογραφικής) συζήτησης: για την τελευταία εβδομηκονταετία βλ. ενδεικτικά Lattimore (1943) 89· Immerwahr (1954) 29-30· Broadhead (1960) xxxiii, xlvi-xlviii· Avery (1964) 179· Hall (1996) 5-6.

ing foe, nor his geographical credibility when he placed Mount Pangaeus on the hither side of the Strymôn, to persons marching out of Greece (*Persae*, 494). But I must confess that, to my mind, his whole narrative of the retreat bears the stamp of the poet and the religious man, not of the historical witness. And my confidence in Herodotus is increased when I compare him on this matter with Aeschylus — as well in what he says as in what he does not say.¹⁹

Η προσπάθεια συμμόρφωσης με την ιστορική ακρίβεια επιδιώκεται με την απαίτηση της “καταλληλότητας” (“propriety requires...”),²⁰ ώστε να προσδιοριστούν οι αλληλεξαρτώμενες συνιστώσες του χρόνου και του χώρου.²¹ Ο ποιητής θεμελιώνει την άποψη ότι ο θρήνος “εφόσον πρόκει-

-
19. George Grote, *History of Greece*, vol. V, xli, 237-238 (σημ. 2): *Η Ιδανική Βιβλιοθήκη του Κ.Π. Καβάφη* 107. Ο Καβάφης διάβαζε τον Grote, τον “μεγάλο Άγγλο ιστορικό” και “σοφὸ ἱστορικό” ὅπως τον αποκαλεί στο πρώιμο πεζό “[Ἀπόσπασμα περὶ τῶν Σοφιστῶν]”, ἀπὸ το 1897 τουλάχιστον: Καβάφης (2003) 228 και 376· βλ. και 230, 232, 238. Στο λήμμα “Xerxes” του *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology* (vol. III) του Smith (πβ. 10-12) διαβάζουμε τα εξής (1307): “[A]mong modern writers the history [of the invasion of Greece by Xerxes] is best related by Mr. Grote in the fifth volume of his, to which we have been much indebted in drawing up the preceding narrative”.
20. Η λέξη “propriety” καλύπτει ευρὺ εννοιολογικὸ πεδίο, ἀπὸ την ευπρέπεια ἕως την ορθότητα· ὅπως χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τον Καβάφη, εμπεριέχει πιθανῶς την ἔννοια της αληθοφάνειας.
21. Σύμφωνα με τον Μαρωνίτη (2007) 151, το πρόσωπο του ποιήματος εἶναι εκείνο που υπαγορεύει το χωρὸχρονο: “Στη δική του “Ναυμαχία” το μόνο δρῶν πρόσωπο που ἀτόμεινε ἀπὸ το αἰσχυλικὸ δράμα εἶναι ο Χορός — και αὐτὸς ὁμῶς ἐκδηλα τροποποιημένος: ὄχι ἀπόλεμοι γέροντες, ἀλλὰ πληθυντικός αριθμὸς ἠττημένων πολεμιστῶν εκφέρει τον λόγο [...]. Η τροποποίηση αὐτὴ ἔχει σημαντικές συνέπειες ὡς προς τον χωρὸχρονο του ποιήματος.” Ἀν και στο σχόλιο ο παράγοντας του χρόνου προβάλλεται ὡς καθοριστικός, η αλληλεξάρτηση χρόνου, χώρου και προσώπου εἶναι τέτοια, ὡστε η τροποποίηση του ενός παράγοντα, σε σχέση με το αἰσχυλικὸ πρότυπο, να συνεπάγεται την τροποποίηση των ἄλλων. Ενδιαφέρουσα σύμπτωση ἀποτελεῖ το ἀρχαιολογικὸ γεγονός της ἀνακάλυψης στην Αἴγυπτο, το Φεβρουάριο του 1902, του παπύρου των *Περσῶν* του Τιμοθέου (εκδόθηκε το 1903 ἀπὸ τον Wilamowitz). Εκεί, την ὥρα της ἤττας, ο Ξέρξης “θρηνεῖ περιτριγυρισμένος ἀπὸ ολόκληρη συνοδεία που θρηνεῖ” (Hall [1996] 142· πρόκειται για τους στίχους 183-185 οἰμωγὰ ἑπολυστόνῳ, / κτυπεὶ δὲ πᾶσα Βασιλεύς πανήγγυρις / φόβῳ τὸ μέλλον εἰσορώμενοι πάθος). Παρὰ το ὅτι ο Καβάφης παρακολούθησε πιθανῶς τη σχετικὴ επικαιρότητα (το ποίημα “Οἱ Μιμίαμβοι τοῦ Ἡρώδου” γράφτηκε ἕνα χρόνο μετὰ την πρώτη δημοσίευση του ἀντίστοιχου παπύρου (Καβάφης [1993] 148) — θα ἦταν μάλλον παράτολμο να υποθέσει κανεὶς πως η ἐκδοση του Wilamowitz του ἦταν προσιτή. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να παρατηρηθεῖ, ὅτι στο σχόλιο του ο Καβάφης μιλά ρητὰ για το “θρήνο του Ξέρξη” (“Xer[xes’s] lamentation” 2-3), και στη συνέχεια, ἀναφερόμενος στην υποχώρησή του, μνημονεύει τον Πέρση βασιλιά τρεις φορές (13, 25-26, 29-33), την τρίτη φορά μάλιστα σε σχέση με προφανῶς

ται να λάβει χώρα”²² πρέπει να τελεστεί σε εύλογο χρόνο, τον οποίο ορίζει μάλιστα ως “σύντομα ή εντός μερικών εβδομάδων μετά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας” (16-18). Ο χώρος του θρήνου ορίζεται ως λογική συνέπεια του απαιτούμενου χρόνου για να διανυθεί η απόσταση (23-27), με τις Σάρδεις να ορίζονται ως το ανατολικότερο δυνατό σημείο (“Μπορεί να είναι στις Σάρδεις, μπορεί να είναι στο δρόμο του προς τις Σάρδεις”).²³ Φαίνεται πως η διόρθωση “παράλογων πιθανοτήτων”, που ο Καβάφης όρισε ως μία από τις επιδιώξεις του “Φιλοσοφικού Ελέγχου”, εφαρμόζεται εδώ σε ζήτημα ιστορικής αληθοφάνειας. Ταυτοχρόνως, υλοποιείται η διαδικασία η οποία, στο ίδιο κείμενο, αναφέρεται ως “νοητική διείσδυση στα συναισθήματα τρίτων”,²⁴ καθώς ο θρήνος καθορίζεται χρονικά, δηλαδή ως αντίδραση στην, νωπή ακόμα, εμπειρία της ήττας. Με την ίδια διαδικασία διείσδυσης, που εγγίζει την κατανόηση των προθέσεων άλλων, ο Καβάφης μπορεί να απαντήσει στην (υποθετική) “δυσκολία” που θέτει, δηλαδή “εάν ο Ξέρξης δεν γύρισε ποτέ στο εσωτερικό του βασιλείου του, αλλά έμεινε και πέθανε στις Σάρδεις”: “και ακόμα και αν ήταν έτσι, μπορεί κάλλιστα να υποθεθεί πως είχε την πρόθεση να επιστρέψει” (“& εν[en] were it so he may very well be supposed to h[a]n[e] had t[he] int[ention] of r[e]t[urning]”) (29-33).²⁵ Η προσέγγιση αυτή, που έχει προφανώς ψυχολογικό υπόβαθρο, παραμένοντας πάντοτε στο πλαίσιο του διαλόγου της ποίησης με την ιστορία, θα εφαρμοστεί, ρητά πλέον, στο οικείο

προσωπική του “πρόθεση”. Δεδομένης της επιρροής του Ηροδότου (ίσως και του Grote), θα μπορούσε ίσως να διερευνηθεί το ενδεχόμενο ο Καβάφης, στο ποίημά του, να έχει υπόψη του τον, αρχικά διστακτικό ως προς την εκστρατεία, Ξέρξη του Ηροδότου (Ηρόδοτος VII, 5-19· βλ. και Grote IV, xxxviii, 104-10 [*H Ιδανική Βιβλιοθήκη του Κ.Π. Καβάφη* 106]). Για το δίλημμα του Ξέρξη στην αφήγηση του Ηροδότου, βλ. Konstantakos (2007).

22. Η φράση “if at all” αποτελεί προσθήκη: εφόσον πρόκειται για αμφισβήτηση της ίδιας της αναγκαιότητας του θρήνου (ο Καβάφης είχε γράψει αρχικά “if the lamentation must be made to take place”), ενισχύει την πιθανότητα μιας ανατρεπτικής ανάγνωσης. Πβ. Σαββίδης: “το αποτέλεσμα είναι σχεδόν κωμικό — άρα ηθελημένα;” (Σαββίδης [1985] 344), και: “Το ποίημα είναι παρωδία χορικού από τους Πέρσας του Αισχύλου” (Καβάφης [1993] 170).
23. Ο Καβάφης προφανώς δεν λαμβάνει υπόψη την πληροφορία του Ηροδότου (VIII, 115), ότι η πορεία από τη Θεσσαλία μέχρι τον Ελλήσποντο διήρχησε σαράντα πέντε μέρες.
24. Καβάφης (2003) 256 και 330: “illogical possibilities”· 258 και 332: “the intellectual insight into the feelings of others”· πβ. επίσης “such study of others and penetration of others”.
25. Η φράση αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Ο διάλογος του ποιητή με “δυσκολίες” που ο ίδιος θέτει, ως υποθέσεις εργασίας, παρατηρείται και σε άλλα σχόλια, όπως π.χ. στο ποίημα “Τὸ Πιόνι” (Καβάφης [1963α] 58-69).

αυτοσχόλιο στο “Ἀλεξανδρινοὶ Βασιλεῖς”²⁶: “Περιγράψω αὐτὸ πού κατ’ ἐμὲ κυρίως ἔσπευδαν νὰ δοῦν οἱ Ἀλεξανδρινοί. [...] Αὐτό, κατ’ ἐμέ, τοὺς ἐνδιέφερε, τοὺς εἴλκυε, καί [...] τοὺς συγκινοῦσε.”²⁷

Οἱ “δισταγμοί” του Καβάφη προκειμένου για τη χρήση (στ. 4, 8 και 17) του τοπωνυμίου “Περσέπολις” (34-50), πέρα ἀπὸ το γεγονός ὅτι, ὅπως ἀναφέρει, δὲν ἀπαντᾶ στον Αἰσχύλο και στον Ηρόδοτο, πιθανῶς προκλήθηκαν ἀπὸ την ἀνάγνωση του Smith. Ο ποιητὴς δικαιολογεί την ἀπόφασή του νὰ “κρατῆσει το τοπωνύμιο στο ποίημά [του]” επικαλούμενος ἄλλους ἀρχαίους συγγραφείς (Κτησία και Πλούταρχο) και το “βιογραφικό λεξικό” του Smith. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται πιθανόν για *lapsus memoriae*. Ἀπὸ το *A Dictionary of Greek and Roman Geography* θα ἀντλήσει και την πληροφορία για το τοπωνύμιο “Pasagardae”. Το γεγονός ὅτι ο Αἰσχύλος και ο Ηρόδοτος δὲν μνημονεύουν οὔτε αὐτὸ το τοπωνύμιο διευκολύνει τώρα την ἀπώτερη ἐπιδιώξή του, που εἶναι ο τονισμός “νὰ ταιριάζει” με το μέτρο του. Η σχολαστικὴ μέριμνα για τη μετρικὴ ἐναρμόνιση των τοπωνυμίων στην κατάληξη του σχολίου συνάδει με μεταφραστικὸ σχόλιο στο ἴδιο ποίημα,²⁸ ὅπου ο Καβάφης φροντίζει νὰ σημειώσει τον τονισμό, στα ἀγγλικά, των περσικῶν τοπωνυμίων “Ἐκβάτανα”, “Σούσα” και “Περσέπολις”: “Ecbátana, Súsá, Persépolis”.

Πανεπιστήμιο Πατρῶν

26. Πρώτη δημοσίευση: Σαββίδης (1977) 189· τώρα Σαββίδης (1985) 201.

27. Προαναγγέλλεται ἐπομένως το εγχείρημα του ποιητὴ Φερνάζη (“Ὁ Δαρεῖος”, 1917/1920), που εἶναι “ν’ ἀναλύσει / τὰ αἰσθήματα πού θὰ εἶχεν ὁ Δαρεῖος” (στ. 7-8). Η ταύτιση ψυχολογικῆς διεΐσδυσης και “φιλοσοφίας” (στ. 6-7: “Ἄλλ’ ἐδῶ / χρειάζεται φιλοσοφία”) ἴσως ἐπιτρέπει, ἀναδρομικά, νὰ ἐκτιμηθεῖ πληρέστερα η πολυσημία του “Φιλοσοφικὸ Ἐλέγχου”. Η Lavagnini (Καβάφης [1994] 145) συσχετίζει τον Φερνάζη με τον αὐλικὸ ποιητὴ του ἀτελοῦς ποιήματος “Πτολεμαῖος Ἐυεργέτης (ἢ Κακεργέτης)” (1922) γύρω ἀπὸ την “ἀνάλυση αἰσθημάτων” στην οποία ἐπιδίδονται και οἱ δύο ποιητές. Πβ. τους στίχους του “τελευταίου κειμένου”, ὅπου πάλι ἀντιπαρατίθενται ἱστορικὴ ἀκρίβεια και ποίηση: “Σοφὲ ποιητὴ / οἱ στίχοι σου εἶναι κάπως ὑπερβολικοί. — / Καὶ τὰ ρηθέντα γιὰ τοὺς Ἕλληνας ἱστορικῶς ἀροσφαλῆ. [...] ‘Ἐνδοξε Πτολεμαῖε οἱ Ἕλληνες αὐτοί, / εἶν’ Ἕλληνες τῆς Τέχνης, συνθηματικοί / ὑποχρεωμένοι νὰ αἰσθανθοῦν ὡς ἐγώ’.”

28. Καβάφης (1968) 233.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[Δεν καταχωρίζονται πηγές του Καβάφη, οι οποίες μνημονεύονται στο πλαίσιο του υπομνηματισμού.]

Εκδόσεις Κ.Π. Καβάφη και Τζων Καβάφη

- Καβάφης, Κ.Π. (1963α), *Ανέκδοτα Πεζά*, επιμ. Μ. Περίδης, Αθήνα.
 Καβάφης, Κ.Π. (1963β), *Πεζά*, επιμ. Γ.Α. Παπουτσάκης, Αθήνα.
 Καβάφης, Κ.Π. (1968), *Ανέκδοτα ποιήματα (1882–1923)*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Αθήνα.
 Καβάφης, Κ.Π. (1993), *Κρυμμένα ποιήματα (1877; –1923)*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Αθήνα.
 Καβάφης, Κ.Π. (1994), *Ατελή ποιήματα 1918–1932*, επιμ. Renata Lavagnini, Αθήνα.
 Καβάφης, Κ.Π. (2003), *Τα Πεζά (1882; –1931)*, επιμ. Μ. Πιερός, Αθήνα.
- Καβάφης, Τζων (1882/1883), [Οι από 20.11.1882 και 29.11.1883 επιστολές προς τον Κωνσταντίνο Καβάφη], επιμ. Κατερίνα Γκίκα, <http://kavafis.com/archive/texts/content.asp?id=38> και <http://kavafis.com/archive/texts/content.asp?id=65>

Η Βιβλιοθήκη του Κ.Π. Καβάφη

- Η Βιβλιοθήκη Κ.Π. Καβάφη* (2003), επιμ. Μιχαήλα Καραμπίνη – Ιατρού, Αθήνα
Η Ιδανική Βιβλιοθήκη του Κ.Π. Καβάφη, επιμ. Κατερίνα Γκίκα, <http://kavafis.com/achie/vlibrary/list.asp?cat=7#7>

Για τον Κ.Π. Καβάφη

- Haas, D. (1983), “Σχόλια του Καβάφη σε ποιήματά του. Ανακοίνωση ανέκδοτου υλικού από το Αρχείο Καβάφη”, Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας 14 *Κύκλος Καβάφη*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, 83-109.
- Haas, D. (2010), “Η Έκδοση των Αυτοσχολιών του Καβάφη”, αδημοσίευτη ανακοίνωση στο Διεθνές Συμπόσιο “Εκδοτικά και Μεταφραστικά Ζητήματα στον Καβάφη” εις μνήμην Γ.Π. Σαββίδη, Πανεπιστήμιο Κύπρου – Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού, Οκτ. 2010.
- Μαρωνίτης, Δ.Ν. (2007), *Κ.Π. Καβάφης. Μελετήματα*, Αθήνα.
- Pontani, F.M. (1991), *Επτά δοκίμια και μελετήματα για τον Καβάφη (1936–1974)*, Αθήνα.
- Σαββίδης, Γ.Π. (1966), *Οι Καβαφικές Εκδόσεις (1891–1932). Περιγραφή και Σχόλιο. Βιβλιογραφική Μελέτη*, Αθήνα.

- Σαββίδης, Γ.Π. (1977), “Διαβάζοντας τρία ‘σχολικά’ ποιήματα του Κ.Π. Καβάφη”, *Φιλολόγος* Γ’ 11–12, Οκτ. 1977, 173–196.
- Σαββίδης, Γ.Π. (1985), *Μικρά Καβαφικά*, Αθήνα, τ. Α’.

Για τον Αισχύλο και τον Ηρόδοτο

- Avery, H.C. (1964), “Dramatic Devices in Aeschylus’ Persians”, *The American Journal of Philology* 85, 173–184.
- Broadhead, H.D. (1960), *The Persae of Aeschylus*, edited with introduction critical notes and commentary by H.D. Broadhead, Cambridge.
- Hall, E. (1996), *Aeschylus: Persians*, Edited with an Introduction, Translation and Commentary by Edith Hall, Warminster.
- Harmon, A.M. (1932), “The Scene of the Persians of Aeschylus”, *Transactions of the American Philological Association* 62, 7–19.
- Immerwahr, H.R. (1954), “Historical Action in Herodotus”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 85, 16–45.
- Konstantakos, I.M. (2007), “The Warlike and the Wary: The Council of Xerxes in Hdt. VII 8–11 and some Near Eastern Tales”, *Eikasmos* 28, 219–44.
- Lattimore, R. (1943), “Aeschylus on the Defeat of Xerxes”, *Classical Studies in Honor of William Abbott Oldfather*, Urbana, 82–93.